İ.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi
No:38 (Mart 2008)

II. MEŞRUTİYET'TİN CUMHURİYET'E MİRASI: "MAKBUL KADINLAR"

Cemile Burcu KARTAL*

Özet
Osmanlı'dan Cumhuriyet'e, tarihsel süreç içerisinde, gerek feminist hareket gerekse de devletin kadın politikasında süreklilik ve kopuşlardan söz etmek mümkündür. Süreklilik, II. Meşrutiyet döneminde güç ve yaygınlık kazanan kadın hareketinin, Osmanlı'nın son döneminde yükselişe geçen milliyetçi ideolojinin etkisinde kalışında gözlemlenebilir. Kadın hareketinin milliyetçi ideoloji etrafında şekillendiği bu toplumsal süreç, devletin kadına "yeni kimlik" biçmesiyle devam etmiştir. Kopuş ise; Tanzimat'tan beri İslami kimliğiyle tanımlanan kadının, Cumhuriyet dönemi ile birlikte medeniyetin bir göstergesi olarak ortaya çıkışında gerçekleşmiştir. 1908 Devrimi'nden sonra ortaya çıkan özerk kadın örgütlenmelerinin, Cumhuriyet iktidarının güçlenmesiyle etkinliklerinin sona erdirilmesi de önemli bir kopuşa işaret etmektedir.

Anahtar Sözcükler: II. Meşrutiyet, Kadın, Feminizm, Kadın Kimliği

The Republic's Heritage of second Constitution: "Ideal Women"

Abstract
It can be argued that both the feminist movement and the state's policy pursued regarding women constitute an example of continuity and rupture in the political history of Turkey. Continuity is referred to the resemblance between the Second Constitutional Period and the Republican Era concerning the close relationship between the women movement and the nationalist ideology. Both of these "new" regimes tried to construct a "new identity" for the rising feminist movement. Rupture is referred first to the abolition of Islamic explanation of female figure which has been infiltrated by the Tanzimat. Secondly, rupture is referred to the prohibition of feminist organizations, which were to a great extent came out during the Second Constitutional period, by the Republican authority.

Key Words: II. Constitutional Monarchy, Women, Feminism, Woman Identity

* Arş.Gör., İstanbul Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü Siyasi Tarih A.B.D.

Giriş

Osmanlı İmparatorluğu'nda "Batı" eksenli modernleşme hareketleri, 18. yüzyılın sonlarında başlamıştır. Bu yüzyılın başlarından itibaren Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşanan zayıflama süreci, imparatorluğu eski gücüne kavuşturmak isteyen yöneticilerde Batı'ya yönelme fikrini güçlendirmiştir. Modernleşme süreci III. Selim ve II. Mahmut dönemlerinde ordunun askeri teknoloji ve eğitim alanlarında modernizasyonuyla başlamıştır.[1] Batı'nın üstünlüğünün farkına varılması ile giderek hızlanan ilişkiler, yalnız askeri teknoloji ve eğitim alanlarında değil, sosyal ve politik örgütlenme alanlarında da gözlemlenmiştir.[2]

18. yüzyılda başlayan modernleşme hareketlerinde esas dönüm noktası 1839 yılında Tanzimat Fermanı'nın ilanıyla yaşanmıştır. Fermanın ilanıyla, "Tanzimat Dönemi" olarak adlandırılan ve 'Batılılaşma' düşüncesini Cumhuriyet'e kadar taşıyacak olan yeni bir dönem başlamıştır.[3] Tanzimat Dönemi'nde, diğer reform hareketlerinin yapıldığı dönemden farklı olarak askeri ve bürokrasi alanlarının haricinde toplumsal ve siyasal alanlarda da reform hareketleri yaşanmıştır. Özellikle idari alanda merkezileşme çabaları, laikleştirme hareketi, eğitimin devletleştirilmesi ve modern okulların kurulmasına hız verilmesi ve kanunlaştırma hareketleri reformların en önemli özelliği olmuştur.[4] Tanzimat döneminin ideolojik yapısı ise Osmanlıcılık düşüncesiyle temellendirilmiştir.[5]

Tanzimat Dönemi, Osmanlı toplumunda değişimleri de beraberinde getirmiştir. Bu değişimlerden en önemlisi, sınırlı da olsa kadınların toplumsal hayata katılmaya başlamasıdır. Tanzimat Fermanında kadınlar için yeni hükümler olmamasına rağmen, özelikle eğitim alanında yapılan reform hareketleri, bu dönemden itibaren kadınların kamusal alanda yer almalarını sağlamıştır. Yine bu dönemde bazı kanunlarda kadınlar lehine değişiklikler yapılmış, eski yasaklar geniş ölçüde yumuşatılmış, fikir ve edebiyat alanında kadınlara yeni haklar tanınmasını savunan yazılar yazılmaya başlanmıştır.[6]

Ancak, Osmanlı İmparatorluğu'nda Batılılaşmanın önemli bir evresi sayılan Tanzimat Dönemi'nde ortaya çıkan reform hareketlerinde belirli eksiklikler de olmuştur. Özellikle kanunlaştırma hareketlerinde, eski kanunların tam olarak ortadan kaldırılamaması dolayısıyla ikili bir hukuk sistemi doğmuştur.[7] Bu yapı sadece kanunlarda değil, modernleşmeye başlayan toplumsal hayatta da kendini göstermiştir. Bu süreç Cumhuriyet'in kuruluşuna kadar da devam etmiştir. Birçok konuda olduğu gibi, kadın meselesinde de, iki görüş, yani İslami ve modernleşme eksenli fikirler, daima kendisini göstermiştir. Kadınlar için alınan bütün yeni ve

---

[1] Bernard Lewis, **Modern Türkiye'nin Doğuşu,** çev**:** Metin Kıratlı**,** Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2000, s.75-129.

[2] Niyazi Berkes, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2002, s.41-213.

[3] Mehmet Ali Kılıçbay, "Osmanlı Batılılaşması", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi,** c:1, İstanbul, İletişim Yayınları, 1985, s.148-150.

[4] Berkes, **a.g.e.**, s.214-220

[5] Selçuk Akşin Somel,"Osmanlı Reform Çağında Osmanlıcılık Düşüncesi (1839-1913)", **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce-Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi,** c:1, İstanbul, İletişim Yayınları, 2001, s.89.

[6] Tezer Taşkıran, **Cumhuriyet'in 50. Yılında Türk Kadın Hakları**, Ankara, Başbakanlık Basımevi, 1973, s.24.

[7] İlber Ortaylı, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2002, s. 243.

olumlu kararlarda 'haremlik ve selamlık' zihniyeti korunmuş, yeni açılan okullarda, ebelik öğreniminde, hastanelerde kadınlar için ayrılan muayene saatlerinde ve benzeri bütün yeni hareketlerde, kadın ve erkeğin karşılaşmaması için büyük bir dikkat gösterilmiştir.[8]

Tanzimat Dönemi'nde yaşanan, ekonomik sorunlar ve sosyal başarısızlıklar ve buna bağlı olarak oluşan siyasal istikrasızlıklar, dış baskılar ve 1870'lerden itibaren oluşan baskıcı yönetim, anayasacı bir akımın doğuşunu da beraberinde getirmiştir. Tanzimat'la hızlanan modernleşme hareketleri, Batının demokratik ve liberal fikirlerinin de ülkeye girişini hızlandırmıştır. Özellikle 1860'lardan itibaren canlanan basın yeni fikirlerin yayılmasında önemli bir etki yapmıştır. Şinasi, Namık Kemal, Ziya Paşa, Ali Suavi gibi aydınlar 1865 yılında Genç Osmanlı Hareketini başlatmışladır. Hareket, Mithat Paşa'nın öncülüğünde Kanun-i Esasi'nin oluşmasında ve I. Meşrutiyet'in ilanında etkin bir rol oynamıştır.[9] 1876 yılında Kanun-i Esasi'nin ilanıyla, Osmanlı tarihine I. Meşrutiyet dönemi olarak geçen yeni bir dönem başlamıştır. Ancak bu dönem kısa sürmüş, 1877–78 Osmanlı-Rus Savaşının ardından, Kanun-i Esasi, II. Abdülhamit tarafından yürürlükten kaldırılmış, Meclis-i Mebusan kapatılmıştır. Osmanlı İmparatorluğu 3O yıl sürecek "İstibdat" dönemine girmiştir.[10]

II. Abdülhamit dönemi bir yandan siyasal baskı ve yasakların yaşandığı diğer yandan da birçok alanda modernleşmenin artarak sürdüğü bir dönem olmuştur. İletişim, ulaşım, eğitim, sanayi, ordu, bürokrasi alanlarındaki modernleşme hareketleri, siyasal baskının ve yasakların kalktığı II. Meşrutiyet dönemindeki, toplumsal hareketlere katkıda bulunmuştur. II. Abdülhamit dönemindeki modernleşmenin göstergelerinden biri eğitimdir. Özellikle tıp ve mühendislik eğitiminde yapılan bilimsel eğitimler, yeni kuşak modernistlerin de yetişmesini sağlamıştır. Yine bu dönemde eğitim alanında yapılan reformlar ve eğitimde yaşanan hızlı artış, II. Meşrutiyet'in ilanından hemen sonra kadın derneklerinin kurulması ve kadınların kamusal alana katılmalarının da temeli olmuştur. Hemşirelik, ebelik, öğretmenlik ve yazarlıkla başlayan toplumsal ve iktisadi yaşama dahil olma süreci II. Meşrutiyet döneminden başlamak üzere kadın derneklerinin kurulmasına kaynaklık etmiştir. Bu nedenle II. Meşrutiyet yıllarında ortaya çıkan feminist hareket ve örgütlenmenin kaynaklarından biri, II. Abdülhamit döneminde eğitim alanında meydana gelen "nicel" artıştır.[11]

Yine bu dönemde kadınların toplumsal hayata dahil olma süreci, imparatorluk içinde yaşayan Müslüman olmayan uyruklar için de söz konusu olmuş ve ilk kadın örgütlenmeleri bu grup içinde görülmüştür. Müslüman Türk kadınlar arasında da

---

[8] Taşkıran,**a.g.e.**, s.24-25.

[9] Cemil Koçak, "Yeni Osmanlılar ve I. Meşrutiyet", **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce-Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi,** c:1, İstanbul, İletişim Yayınları, 2001, s.72-83.

[10] Lewis, **a.g.e.**, s 158,180. (Kanun-i Esasi için bkz, Tarık Zafer Tunaya, "1876 Kanun-i Esasi Ve Türkiye'de Anayasa Geleneği", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi,** c:1, İstanbul, İletişim Yayınları, 1985, s.37.)

[11] Tanzimat döneminin başlarında yüzde 2 civarında olan okuryazarlık oranı dönemin ortalarında yüzde 4 , dönemin sonlarında yüzde 5 oranlarındadır. Mehmet Ö. Alkan "İstanbul'da Sivil Toplum Kurumları", **Tanzimat'tan Günümüze İstanbul'da STK'lar**, A.N.Yücekök, İ. Turan, M.Ö. Alkan, İstanbul, Tarih Vakfı, 1998, s. 88.

özellikle var olan hayır cemiyetlerine katılımlar başlamış ancak asıl örgütlenmeler II.Meşrutiyet dönemiyle hızlanmıştır.[12]

II. Abdülhamit döneminde modernleşme alanında yapılan hareketler, yeni kuşak modernistlerin yetişmesini beraberinde getirmiştir. Nitekim, II. Abdülhamit'e karşı muhalif örgütlenmeleri de bu grup içinde başlamıştır. 1889 yılından itibaren II. Abdülhamit'in istibdat yönetimine karşı meşrutiyet yönetiminin yeniden kurulmasını sağlamak amacıyla yapılan siyasi tarihimize Jön Türk hareketi olarak geçmiştir. 1889 yılında Askeri Tıbbiye'de başlayan hareket, 1895 yılında İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin (İTC) kurulmasıyla örgütlü faaliyetini hızlandırmıştır. İTC'nin Abdülhamit iktidarına karşı yürüttüğü faaliyetler, 1908 yılında II. Meşrutiyet'in ilanıyla sonuçlanmıştır.[13]

II. Meşrutiyet'in ilanı ve bunun yarattığı özgürlük ortamı, artık kadının da toplumsal hayatta daha etkin bir konum almaya başlamasıyla sonuçlanmıştır. II. Meşrutiyetin yarattığı 'hürriyet' ortamıyla, kadınlar hem birey olarak hem dernek kurarak Osmanlı Devleti'nin ekonomik ve askeri alanda da yer almak istediklerini açıkça ifade etmeye başlamışlardır. Bu amaçlar doğrultusunda kurulan derneklerde yapılan faaliyetlerle ve basın aracılığıyla, Osmanlı kadınları taleplerini örgütlü bir biçimde ortaya koymaya başlamışlardır.[14] Tanzimat döneminde kadınların derneklere üye oldukları ve Müslüman olmayan cemaat üyesi kadınların dernek kurdukları görülmekte ise de asıl örgütlü mücadeleleri 1908 yılı ve sonrasında başlamıştır. Bu örgütlenmelerin dört temel özellik etrafında şekillendiği görülmektedir. Bunlardan birincisi, kurucuları kadın olan ve kadın haklarını geliştirmeye amacına yönelik örgütlenmelerdir (Müdafaa-i Hukuk-u Nisvan Cemiyeti gibi). İkincisi, yine kadınların kurdukları ama toplumsal yardım amaçlayan örgütlenmelerdir. (Asker Ailelerine Yardımcı Hanımlar Cemiyeti gibi). Üçüncüsü var olan örgütlenmeler içinde "kadın kolu" veya "hanımlar heyeti" adları ile oluşturulan örgütlenmelerdir. (Osmanlı Hilal-i Ahmer Hanımlar Heyeti gibi). Dördüncüsü ise çeşitli amaçların gerçekleştirilmesine yönelik olarak kurulan örgütlere üye olmaları ile örgütlü yaşamın içine dahil olmalarıdır. (İlkokullarda okuyan çocuklara yardım dernekleri, Türk Ocakları vb)[15]

Yine kadının bu dönemde farklı toplumsal katmanlarda gözükmesinde İTC iktidarı tarafından kadınlara yönelik yürütülen çalışmalar da etkili olmuştur. Özellikle Balkan Savaşı ve Birinci Dünya Savaşı dönemlerinde yükselen Türk milliyetçiliği, cemiyet tarafından siyasi, hukuki, ekonomik ve toplumsal hayatta belirgin bir ideoloji olarak kullanılmaya başlanmıştır.[16] Kadın da bu ideolojik değişimde yeniden tanımlanmıştır. Tanzimat'la başlayan ve II. Meşrutiyet'le hız kazanan

---

[12] Alkan "İstanbul'da Sivil Toplum Kurumları", s. 135.

[13] Sina Akşin, "Jön Türkler", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, c:3, İstanbul, İletişim Yayınları, 1985, s.832-843.

[14] Serpil Çakır, **Osmanlı Kadın Hareketi**, İstanbul, Metis Yayınları, 1996, s.22.

[15] Alkan, "İstanbul'da Sivil Toplum Kurumları", s. 111.

[16] Kerem Ünüvar, "İttihatçılıktan Kemalizme, İhya'dan İnşa'ya,", **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce-Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi,** c:1, İstanbul, İletişim Yayınları, 2001, s.129-143.; Mehmet Ö. Alkan, "Resmi İdeolojinin Doğuşu ve Evrimi Üzerine Bir Deneme", **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce-Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi,** c:1, İstanbul, İletişim Yayınları, 2001, s.397.

modernleşme hareketi, kadının aile ve nüfus politikalarında bir "araç" olarak kullanılmasına yol açmıştır. Bu politikalar, özellikle II. Meşrutiyet döneminde devletin topluma nüfuz etme ve toplumu biçimlendirme politikasının bir ürünü olmuştur.[17]

İTC'nin kadına yönelik politikalarının yanı sıra, kadın örgütlenmeleri, 1913-1914 Balkan Savaşı ve I. Dünya Savaşı ile de hızlı bir gelişme göstermiştir. Kadınlar savaş nedeniyle kamusal alana hızlı bir şekilde girmeye başlamışlardır. Kadınlar savaş döneminde ev içinde ve sanayide ücretli işçilik yapmaya başlamışlardır. Ancak, Osmanlı kadınlarının statüsü, 1919-1923 yıllarında Kurtuluş Savaşı döneminde, daha da yükselmiştir. Savaşla beraber kadınlar bir yandan askere alınan erkeklerin görevlerini devralarak, bir yandan da erkeklerle birlikte savaşarak bu değişime neden olmuşlardır. İstanbul'un işgali sırasında kadınlar, halkı işgalci güçlere karşı harekete geçirmek amacıyla direniş gösterileri düzenlemişler, Anadolu'da, Milli Müdafaa için Anadolu Kadın Cemiyetini kurmuşlar (9 Aralık 1919), kimi zaman da fiili olarak savaşa katılmışlardır. Kurtuluş Savaşı'nın ardından, "Kemalist milliyetçi kadroların" önderliğinde Türkiye Cumhuriyeti kurulmuştur. Bu savaş, kadınların erkeklerin görevlerini başarıyla üstlenebildiklerini kanıtlamış olsa da, birçok Avrupa ülkesinde olduğu gibi kadınların geleneksel rollerinde köklü bir değişiklik yaratmamış, aksine 1920'lerin sonları ve 1930'ların başlarında kadınlara toplumsal ve siyasal hakların hangi koşullarda sağlanacağını belirleyenler, Cumhuriyet Türkiyesi'nin kurucuları ve önderleri olan, erkekler olmuştur. Kadınların statüsünde yapılmak istenen düzenlemeler, Kemalistlerin mücadele ettikleri geleneksel değerlerin değişmesi için bir "amaç" haline gelmiştir.[18] Kemalizm ve Cumhuriyet'e geçiş, geçmişle önemli bir kopuşu da beraberinde getirmiştir. Kadın da geleneksel toplumdan kopuşun simgesi olarak, Türkiye Cumhuriyeti'nde, bir "sembol" haline gelmiştir. [19]

Bu bağlamda kadınların toplumsal statüsünde, Osmanlı İmparatorluğundan Cumhuriyet'e kadar olan dönemde, ana hatlarıyla ele alınan değişimin iki ana başlık altında incelenmesi uygun bulunmuştur. Makalenin ilerleyen bölümlerinde ilk olarak kadınların Tanzimat'la başlayan ve II. Abdülhamit ile hızlanan reform hareketlerinde özellikle eğitim kanalı ile toplumsallaşmaya başlamaları ele alnacak, ikinci olarak da II. Meşrutiyet döneminde yaşanan özgürlük ortamı ile ilk feminist hareketler ve iktidar tarafından kadın kimliğine yönelik politikalar incelenecektir. Kadınların toplumsal statüsünde, Cumhuriyet'in ilanını izleyen dönemde ortaya çıkan değişimler de başka bir başlık altında sunulacaktır. Bu arada belirtmek gerekir ki, ele alığımız süreç içinde kadın hareketinde çok önemli ve belirleyici bir rolü

---

[17] Fatmagül Berktay, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Feminizm", **Tarihin Cinsiyeti**, İstanbul, Metis, 2003, s.98. (Aynı makale ayrıca: Berktay, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Feminizm", **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası, Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi**, İstanbul, İletişim, 2001, s.350 yayınlanmıştır.)

[18] Fatmagül Berktay, "Türkiye'de Kadın Hareketi: Tarihsel Bir Deneyim", **Kadın Hareketinin Kurumsallaşması, Fırsatlar ve Rizikolar,** çev: Meral Akkent, İstanbul, Metis Yayınları, 1994, s. 22.

[19] Ayşe Durakbaşı, **Halide Edip-Türk Modernleşmesi ve Feminizm**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2002, s.23.

bulunan Türk Kadınlar Birliği'nin[20] faaliyetleri makalenin hacmi dikkate alınarak, bu konudaki bilgiler derinlemesine değil, özetlenerek sunulacaktır.

I) II. Meşrutiyet ve Kadın

1) İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Siyasal Politikalarında Kadın

1908'de yaşanan Jön Türk hareketi, Osmanlı Devlet yapısında liberal dönüşümler gerçekleştirmeyi hedefleyen bir devrimdi. Devrimin ardından Kanun-i Esasi yürürlüğe konulmuş, Meclis-i Mebusan açılmıştı. Çok partili siyasal hayata geçilmiş, 10'a yakın siyasal parti kurulmuş, birçok dernek faaliyete geçmiş, basılan gazete ve dergi sayısında da artış olmuştur. Ekonomik hayatta da liberal düzenlemelere gidilmiş, "Batılılaşmak için liberalleşmek gerekli görülmüştür." Yine bu devrimin ardından kurulmak istenen liberal toplumsal hayatın da ideolojik yapısı, Osmanlıcılık çerçevesinde oluşturulmaya çalışılmış, Müslim ve Gayr-i Müslimlerin "Osmanlı Milletini "oluşturdukları savunulmuştur. [21]

Ancak farklı milletlerden oluşan Osmanlı İmparatorluğu'nda ulusçuluk akımlarının hızla artmaya başlamasıyla, Osmanlıcılık ideolojisinin artık imparatorluğu bir arada tutacak alt yapıdan yoksun olduğu görülmeye başlanmıştı.[22] Özellikle Balkan Savaşı'nın ardından Osmanlıcılık fikri sorgulanmaya başlamış, liberal ekonomi politikalarının, daha çok gayr-i müslim ve yabancı kesime faydalar sağladığının anlaşılması giderek "Türk Ulusçuluğu" fikrinin güç kazanmasına zemin hazırlamıştı. Türk ulusçuluğunun şekillenmesinde Alman romantizminin etkisi olmuş, iktisadi yapıyı da "milli iktisat" planında şekillendirme fikri artmıştı.[23]

II.Meşrutiyet döneminde İTC'nin siyasi politikaları, kadının toplumsal konumunda büyük etkiler yapmıştı. İlk dönemin etkin olan liberal fikirleri yerini Türk ulusçuluğuna bıraktıkça, kadının toplumsal konumu da bu zeminde tanımlanmaya başlamıştı. İTC'nin ilk dönem liberal politikalarında, Avrupa tarzı bir burjuva hareketi yaratma çabasında, kadınların durumu ve toplum içindeki yeri üzerinde önemle durulmuş, kadının geleneksel yaşam biçiminden çıkarak, toplumsallaşması ve özgürlüğü kazanması fikri hakim olmaya başlamıştı.[24]

Bu dönemde İTC'nin kadınlarla ilgili en önemli politikası aile kurumuna yönelik olarak geliştirilmişti. Özellikle Ziya Gökalp'in İTC'nin siyasi ve ekonomik politikalarına ilişkin etkin görüşleri, kadın politikasında da belirleyici olmuştu. Türk Feminizminin doğuşunda önemli bir etkisi olan Gökalp, İslamiyet öncesi eski Türk boylarındaki kadının konumunu "idealize" etmiş, kadının bu dönemlerde erkeklerle eşit olduğunu, ancak İslam medeniyetine geçişle bu sosyal ve hukuki durumun gerilediğini savunmuştu. Milli kültürün yeniden canlanışıyla bu eski eşitlik ilkesi yeniden benimsenmesiyle mümkün olacağını ileri sürmüştü. Bu bağlamda da İTC

---

[20] Türk Kadınlar Birliği İçin bkz: Zafer Toprak, "Halk Fırkasında Önce Kurulan Parti: Kadınlar Halk Fırkası", **Tarih ve Toplum,** Mart 1988, sayı: 51; Yaprak Zihnioğlu, **Kadınsız İnkılap**, İstanbul, Metis Yayınları, 2003.

[21] Zafer Toprak, **Türkiye'de Milli İktisat**, Ankara, Yurt Yayınları, 1982, s.18-19.

[22] Somel, **a.g.m**., s.109.

[23] Toprak, **Türkiye'de Milli İktisat**, s.18-19; Sina Akşin, **Jön Türkler ve İttihat ve Terakki**, İstanbul, İmge Yayınevi, 2001, s.417. (Birinci Dünya Savaşı döneminde uygulanan iktisadi politikalar için bkz, Zafer Toprak, **İttihad-Terakki ve Cihan Harbi, Savaş Ekonomisi ve Türkiye'de Devletçilik (1914-1918),** İstanbul, Homer Kitabevi, 2003)

[24] Zafer Toprak, "Osmanlı Kadınları Çalıştırma Cemiyeti: Kadın Askerler ve Milli Aile", **Tarih ve Toplum**, s.51, Mart 1998, s.34; Akşin, **Jön Türkler ve İttihat ve Terakki,** s.139.

tarafından aile, politik bir konu olarak hükümetin kontrolüne alınmaya çalışıldı. 'Yeni aile' ya da 'Milli aile' ittihatçıların önderliğinde çekirdek ailenin "müşterek özü" oldu. Bu dönem boyunca evlilik sadece dinsel bir olay olmaktan çıkarıldı. "Milli Aile"nin, batıdaki modern ya da Avrupa ailesinin bir kopyası olmadığına işaret edildi. İttihatçılar tarafından uluslararası bağlamda medeniyetin gerekliliği ve yerli kültürün arasında farkı önemle vurgulandı. Onların görüşüne göre aileyi biçimlendirmek, insanların kültürünün bir bölümü ve yerli kültürün yükselmesi için bir zorunluluktu. Bu nedenle 'Milli aile' diğer ulusların aile tiplerinden taklit edilemezdi. Gökalp'in mimarı olduğu 'Milli aile' fikri, İttihatçılar için temel nokta olmuştu. Çünkü ulusal kimliği sunan İttihatçılara göre devrimin başarısı, sosyal devrimler eşliğinde yeni hayatın temel dayanağı olan aile ile olacaktı. Kadının statüsünün açıklamasını, milli aile ile sağlaması, genç Türk ideolojisinin sloganı oldu. İttihatçılar tarafından yürütülen aileye ve kadına yönelik bu politikalar da Osmanlı feminizminin hazırlığını sağlayacaktı.[25]

Bu görüşler ışığında kadın meselesi, milli bir iktisat ve kültür meselesi olarak ele alınmaya başlanmış ve kadın dernekleri kurulmuştu. Eğitim ve hukuk alanlarında kadınlar lehine reformlar yapılmış, Türk Ocakları'nda düzenlenen konferanslarda kadınları yetiştirmek, onlara bir yandan yeni kadın kimliğini öğretmek, toplumsal hayata geniş ölçüde katılmalarını sağlamak istemişlerdi.[26] Özellikle bu dönemde milliyetçiler için kadın**,** "batılılaşmanın simgesel bir göstergesi" haline gelmeye başlamıştı. [27]

Bu politikalarla birlikte II. Meşrutiyet'in ilk dönemlerinde evliliği kolaylaştırıcı girişimlere de başlamıştır. Çeyiz ve başlık adetlerinin evlenmek isteyenlere mali bir yük getirmesi, buna bağlı olarak kız kaçırma olaylarının artması Dahiliye Nezaretini harekete geçirmiş, illere gönderilen genelgelerle, evlenmeyi kolaylaştırıcı derneklerin kurulması teşvik edilmiştir.[28] Aile, savaş döneminde de politik bir mesele haline gelmeye başlamıştı. Nüfus kaybı ve erkek iş gücünün orduda bulunmasından dolayı kadınları istihdam etme ihtiyacı, ailedeki manevi çürüme ve çözülme gibi sorunlar karşısında İTC yönetimi aile için politikalara bu dönemde daha da hız verdi.[29] Osmanlı Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslamiyyesi devletin bu dönemde ilk kez gündeme aldığı "özendirici" nüfuz politikasının yürütülmesini de üstlenmiştir. Aile hayatının çöküşünü önlemek amacıyla dernekte çalışan memur ve işçileri için zorunlu evlilik ilkesi getirmiş, erkeklerden en geç 25, kadınlardan ise 21 yaşına kadar evlenmeleri beklenmiştir. Evlenecek olanlara maddi yardımlar da sağlanmıştır.[30]

---

[25]Zafer Toprak, "The Family, Feminism and The State During The Young Turk Period 1908-1918", **Varia Turcica,** 13(199), s. 443; Durakbaşı, **a.g.e.**, s.119-121.

[26] Şehmus Güzel, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Toplumsal Değişim ve Kadın", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, c:3, İstanbul, İletişim Yayınları, 1985.s.860.

[27] Durakbaşı, **a.g.e.**, s.29.

[28] Murat Koraltürk, ""Milli Aile"ye İlişkin Bir Belge", **Toplumsal Tarih,** s.46, Ekim 1997, s.23

[29] Toprak, "The Family, Feminism and The State During The Young Turk Period 1908-1918", s. 444; Durakbaşı, **a.g.e.**, s.101.

[30] Toprak, "Osmanlı Kadınları çalıştırma Cemiyeti: Kadın Askerler ve Milli Aile", s.34.

Kadınlara yönelik olarak yürütülen bu politikaların ışığında, eğitim reformunda kadınlara yönelik eğitim kurumlarının açılmasına hız verilmişti. Kadının bu konumu, Maarif Nazırı Şükrü Bey, 1913 yılında, İstanbul Darülfünunu'nda kadınlara özel kursların açılışında yaptığı konuşma ile de ifade edilmişti. Şükrü Bey'e göre kadınlara verilen eğitim, onların aydın ve aydınlatan bir anne, becerikli bir yönetici ve iyi bir eş olmalarını sağlayacaktı. Kadınlar anne olarak milletin devamını sağlıyordu. Anne olarak sadece çocuk doğurup büyütmekle kalmıyor aynı zamanda çocukların ilk öğretmeni oluyorlardı.[31]

Bu amaçlarla, İTC'nin 1911'deki IV. Kongresinde kabul edilen siyasal programın 18. maddesi, ilköğretimin zorunlu ve parasız olmasını gerektiği, orta ve yüksek öğretimin genelleştirilmesini öngörülmüştü. Kadının eğitimine önem verilmiş, programa göre, devlet olanakları ölçüsünde kız okullarının iyileştirilmesi ve sayısının arttırılması hedeflenmişti.[32] Programın ardından, kız ve erkek çocukların ilk öğretimi iyileştirilmiş, yeni okullar açılmıştı. 1913 yılında kızlar için ilk kız lisesi olan İstanbul İnas Sultanisi (İstanbul Kız Lisesi) açıldı. Daha sonra da Erenköy, Çamlıca ve Kandilli Kız Liseleri açıldı. Yine 1917 yılında kızlar için Güzel Sanatlar Okulu ve Konservatuar, terzilik okulları, hemşirelik ve ticari dersleri veren okullar açıldı. Kız öğrenciler için ilk üniversite 12 Eylül 1914 yılında İnas Darülfünunu adı altında açıldı. Üç yıllık bir öğretim süresi ile İstanbul Kız Öğretmen okuluna bağlanan bu üniversite matematik, edebiyat ve tabii bilimler şubelerine ayrılıyordu. Amaç aynı zamanda kız öğretmen okullarına da öğretmen yetiştirmekti. İstanbul Kız İdadisi ve Dar'ül-muallimat'ı bitirince kız öğrenciler bu okullara girebileceklerdi. Üniversite ilk mezunlarını 1917'de verdi. Ancak üniversite 1920 yılında kapatılarak İstanbul Darülfünunu ile birleşti. [33]

İTC tarafından da partinin kadın kolları açılmıştır. Bu şubelerde kadınlar için çeşitli konferanslar düzenlenmiş ve etkinlikler yapılmıştı. İTC'nin kadınlara yönelik olarak kurduğu dernekler arasında, İttihat ve Terakki Kadınlar Şubesi, Teali-i Vatan Osmanlı Hanımlar Cemiyeti, Osmanlı Kadınları Terakkiperver Cemiyeti yer almaktadır.[34]

Yine bu dönemde sanayide yaşanan canlanmalar ve I. Dünya Savaşı'na girilmesiyle yaşanan savaş ekonomisi, kadınların çalışma hayatındaki önemini de arttırmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nda eskiden beri kimi işlerde kadınlar da çalışmıştır. Özellikle dokuma ve gıda iş kollarındaki birçok işin büyük çoğunluğu kadınlar tarafından yerine getirilmekteydi. Sanayinin gelişmesi üzerine kadının tütün, sigara, tekel ve kimya işlerindeki çalışma oranları da yükseldi. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren sanayide çalışan kadın sayısı gittikçe artmakta, dokuma gibi geleneksel iş kolları yanında başka iş kollarında bile kadın çalıştırılmaktaydı. Örneğin 1897 yılında İstanbul'daki Kibrit Fabrikasında 121 kadın işçi

---

[31] Nicole A.N.M Van Os, "Osmanlı Müslümanlarında Feminizm", **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası, Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2001, s.341

[32] Bernard Caporol, **Kemalizm'de ve Kemalizm Sonrasında Türk Kadını(1919-1970)**, Ankara, Türkiye İş Bankası Yayınları, 1982, s.137.

[33] Afet İnan, **Atatürk ve Türk Kadın Haklarının Kazanılması,** Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1968, s. 21; Emel Doğramacı, **Türkiye'de Kadın Hakları**, Ankara, Ayın Kitapları, 1982, s. 20

[34] Çakır, **a.g.e.**, s.52.

çalıştırılmaktaydı. 1908'den itibaren çalışan kadın sayısı artmıştır. II.Meşrutiyet'in ilanıyla ekonomideki canlanma üzerine kadın işçiye ihtiyaç duyulmuş ve yeni birtakım işkollarında kadın işçi alınmıştır. Birinci Dünya Savaşı öncesinde kadın ve çocuk işçilere dokuma sanayinde %50'den fazla, tarım ve hayvan ürünleri sanayinde, %50'den fazla oranda çalışmaktadır. Savaşla birlikte silah altına alınan erkeklerin yerlerini doldurmak ve özellikle savaş sanayinde artan ihtiyaçlarını karşılayabilmek için kadın ve **çocuğun (çocukların?)** sanayide çalışmaları artmıştır. I. Dünya Savaşı'yla birlikte kadın işçiler fabrika ve atölyeler yanında yol yapımı ve sokak temizliği gibi işlerle, madenlerde de çalıştırılmaya başlanmıştır. Kadınlar ayrıca idari kadrolarda ve bürokraside de görev almaya başlamışlardır. Postane, telgrafhanelerde çalışan kadın sayısı çoğalmıştır.[35]

Savaş yıllarında Harbiye Nazırı ve Başkumandan Vekili Enver Paşa'nın girişimiyle, kadınlara iş imkanı sağlamak amacıyla, Osmanlı Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslamiyyesi kurulmuştur. Yine Cemiyet aracılığıyla kadınlar gönüllü olarak askere alınmaya başlanmış, İstanbul'da Birinci Ordu tarafından Birinci Kadın İşçi Taburu (Birinci Ordu-i Hümayun'a Merbut Birinci Kadın İşçi Taburu) geri hizmette kadınlara istihdam alanı açmıştır[36]. Tarım sektöründe, Cemal Paşa'nın öncülüğünde, Dördüncü Ordu'nun derlediği "Kadın Amele Taburları" Çukurova yöresine hizmet vermiştir. [37]

Eğitimde yapılan reformların yanında, II. Meşrutiyet döneminde kadınların hukuki statüsünü reformize edecek yeni düzenlemeler de yapılmıştır. 1911'de yapılan bu reformların ilki, daha önceki mevzuatta erkeklerin lehine olan zina suçuna uygulanan cezalarla ilgilidir. Yapılan düzenleme ile, zina suçundan kadını ve erkeği aynı ceza ile yani iki aydan iki yıla kadar hapis cezası ile çarptırılacağı hükmü getirilmiştir. Ancak, zina diye nitelendirilen suçun hükmü kadın erkeğe ayrı uygulanacağı kuralı saklı tutulmuştur. Bu ceza kadına her durumda uygulanırken, kocanın cezalandırılması için, evlilik konutunda bir başka kadınla sürekli bir ilişkinin varlığı hükmü yer almıştır. Kadının hukuki durumunu iyileştirme yönünde yapılan diğer bir düzenleme de 1917 yılında çıkartılan Hukuk-i Aile Kararnamesi olmuştur. Yasa, aileye uygulanan mevcut hükümleri yasal bir düzenleme içine oturtmuş ve yürürlükte olan Hanefi hukukuna değişiklikler de getirmiştir. Yasada, kadın haklarının güvence altına almak amacıyla "kamu otoritesinin aile işlerine karışacağı" hükmü de yer almıştır. Kız çocukların küçük yaşta evlenmelerini izin verilmemiş, kız çocuklarının evlenebilmesi için 17 yaş sınırı belirlenmiştir. Çokeşlilik de kadının evlenmeden önce rızasının alınmasıyla mümkün olabileceği şartı getirilmiştir. Ancak, bu yasa iki yıl yürürlükte kalmış, etkin bir başarı sağlayamamıştır.[38]

2) II. Meşrutiyet Dönemi Toplumsal Hareketlerinde Kadın

1908 yılının özgürlük ortamı kadınların toplumsal hayata katılmalarında, ev içinde anne ve eş statülerinden sıyrılmalarında etkili olmuştu. Bu dönemde kadınlar özellikle basın aracılığıyla seslerini duyurmuşlar, konferanslar düzenleyip, dernekler kurarak kamusal alana katılmışlardır. İlk olarak kadın dergilerinde büyük patlama yaşanmıştır. 1908'de ilk olarak **Demet, Mehasin, Kadın** dergileri yayınlamıştır.

---

[35] Güzel, **a.g.m**., s. 868-871.
[36] Toprak, "Osmanlı Kadınları Çalıştırma Cemiyeti: Kadın Askerler ve Milli Aile", s.34.
[37] Toprak, **Türkiye'de "Milli İktisat"(1908-1918)**, s.316.
[38] Caporol, **a.g.e.**, s.119-125.

Dönem gazetelerinde de kadın yazılarına yer verilmiştir. **İkdam, Tanin, Servet-i Fünun, Sabah, Millet** gibi İstanbul'da çıkan gazetelerde, kadın imzaları vardır. Dergilerde kadınlık konusu eğitim ve toplumsal yaşama katılım gibi çeşitli yönleriyle ele alınmıştır. Kadınların uğradıkları haksızlıklar anlatılmış, özellikle Batılı kadınların elde ettikleri haklar açıklanarak, çeşitli ülke kadınlarının durumları hakkında bilgi verilmiştir. **Musavver Kadın, Kadın, Kadınlar Dünyası, Erkekler Dünyası, Güzel Prenses, Kadınlık, Siyanet, Seyyale, Hanımlar Alemi, Kadınlar Alemi, Kadınlık Hayatı, Bilgi Yurdu Işığı, Türk Kadını, Genç Kadın, Kadın Duygusu, İnci, Diyane, Kadınlar Saltanatı, Hanım, Ev Hocası, Süs, Firuze** bu dönemde yayınlanan diğer kadın dergileridir.[39]

Bu dergiler içinde **Kadınlar Dünyası** tüm dergilerden farklı bir içeriğe sahiptir. Dergi, Osmanlı kadınlarının "hak mücadelesini" üstlenen "Osmanlı Müdaafa-i Hukuk-ı Nisvan Cemiyeti"nin yayın organıdır. Kadınlar Dünyası'nda özellikle kadının özgür olması gerektiği ve eğitimden yararlanmasının önemi vurgulanmıştır. Özgür ve eğitimli kadınların toplumsal hayata katılmalarının, ilerlemenin ön koşulu olduğu belirtilmiş, kadının çeşitli haklarla donatılmasının insanlığın mutlu olması için gerekli olduğu vurgulanmıştır. Toplumsal ve ekonomik yaşamın gelişimi ile kadının konumu arasında ilişki kurulmuştur.[40]

Kadın dergileri, kadınların kendilerini birey olarak ifade etmelerini sağlarken, kurulan dernekler de, bu bireysel talepleri örgütlü hale dönüştürmüştür.[41] Özellikle Balkan Savaşı ve Birinci Dünya Savaşı sırasında kadın sosyal ve ekonomik hayata daha etkili bir şekilde katılmaya başlamış, kadın derneklerinin sayısında büyük bir artış yaşanmıştır.[42]

Bu dönemde kurulan kadın dernekleri, ülkenin savaş ortamı içerisinde bulunması dolayısıyla daha çok yardım dernekleri niteliğinde olmuştur. Fatma Aliye'nin başkanı olduğu ve Rumeli sınırında görev yapan askerlere kışlık giyecek yardımı sağlamaya hizmet için 1908'de kurulmuş Cemiyet-i İmdadiye bu dönemin ilk kadın kuruluşu olmuştur. 1908 Osmanlı Kadınları Şefkat Cemiyet-i Hayriyesi de diğer bir hayır derneğidir. Balkan Savaşı sırasında 1912 yılında Besim Ömer Paşa'nın öncülüğünde Hilal-i Ahmer (Kızılay) Hanımlar Merkezi kurulmuştur. 1912 yılında Nezihe Muhittin tarafından Donanma Cemiyeti Hanımlar Şubesi kurulmuştur. Yine Balkan Savaşı sırasında, savaşın dul ve yetimlerine eğitim vermek amacıyla Esirgeme Derneği kurulmuştur. Topkapı Fukaraperver Cemiyet-i Hayriyesi, Kadıköy Fukarasever Hanımlar Cemiyeti, Himaye-i Etfal Cemiyeti, Asker Ailelerine Yardımcı Hanımlar Cemiyeti, Müslüman Kadın Birliği de savaş dönemi kurulan kadın dernekleri arasındadır. Bu dönemde Osmanlı toplumunda gayri-i Müslim kadınlar tarafından da dernekler kurulmuştur. Bu derneklere Beyoğlu Rum

---

[39] Çakır, **a.g.e.**, s.32-37.
[40] Çakır, **a.g.e.**, s.156.
[41] Çakır, **a.g.e.**, s.43.
[42] 1908 yılında 9 tane kadın derneği kurulurken, 1909 yılında 6, 1913 yılında 7, 1914 yılında 4, 1917 yılında 4, 1918 yılında 18, 1919 yılında 4, 1920 yılında 14 kadın derneği kurulmuştur. Toplam 103 kadın derneğinin 77 tanesi Müslüman / Türk, 20 tanesi Müslüman olamayan cemaatlere ve 6 tanesi de yabancılara aittir. İstanbul'da kadın dernekleri en çok Beyoğlu ve Fatih bölgesinde yoğunlaşmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz: Alkan "İstanbul'da Sivil Toplum Kurumları", s. 135.

Cemiyet-i Hayriyesi, Türk ve Ermeni Kadınlar İttihad Cemiyet-i Hayriyesi örnek olarak gösterilebilir.[43]

Bu yardım dernekleri yanında, 1909 yılında Halide Edip (Adıvar)'ın kurduğu Teali-i Nisvan Derneği, kadının bilgisini, kültürünü arttırmak amacıyla yayınlar yapmıştı. 1913 yılında Nuriye Ulviye tarafından kurulan Osmanlı Kadınları Müdaafa-i Hukuk-u Nisvan Derneği, kadınların dış kıyafeti, kadınlara iş alanları açılması, kadınların bilgi ve seviyesinin yükseltilmesi için çalışmalar yapmıştı. Bu derneklerden başka, İstihlak-i Milli Kadınlar Cemiyet-i Hayriyesi, 1914'de Şişli Cemiyet-i Hayriye-i Nisvaniyesi ve Biçki Yurdu, 1915 yılında Bikes Aileler Yardımcı Hanımlar Cemiyeti, 1916'da Türk Ocağı ve Bilgi Yurdu, 1917'de Kadıköy Fakirperver Hanımlar Cemiyeti, 1917 'de İslam Kadınları Çalıştırma Cemiyeti, 1918'de Himaye-i Eftal Cemiyeti ve Muallimler Cemiyeti, Üsküdar Biçki Yurdu, Musiki Muhibbi, Asri Kadın Cemiyeti Amerikan Koleji Talebeleri Türk Mezunları Cemiyeti gibi dernekler kurulmuştur.[44]

Bunun birlikte eğitim amaçlı dernekler de açılmıştır. Cemiyet-i Hayriye-i Nisvaniye, bir yardım derneği olmasına karşın, eğitimi temel araç olarak kabul etmiş ve bu amaçla çalışmalar yapmıştır. 1913'te kurulan Osmanlı Türk Hanımları Esirgeme Derneği, savaş sonrası yoksul ve kimsesiz kalan kadın ve çocukların sorunlarına eğilmiştir. Eğitim konusunda kadın dergileri de faaliyette bulunmuşlardır. **Bilgi Yurdu Işığı Dergisi** 1917 yılında Bilgi Yurdu Müessesesi adıyla özel bir dershane açmıştı. **Türk Kadını Dergisi** de aynı amaçla Türk Kadını Dersanesi adıyla bir dersane açılmıştır. Eğitim sorunu ile ilgili dernekler yanında özellikle kimsesizler için meslek öğreten, mesleki uygulamasını sağlayan, bu amaçla dikiş evleri, fabrikalar açan dernekler de kurulmuştur. Bu tür dernekler İstanbul'da ve Anadolu'nun çeşitli yerlerinde faaliyet göstermişlerdir. Kadınları her alanda özellikle kültürel açıdan bilgilendirmek, geliştirmek amacıyla çeşitli dernekler de kurulmuştur. Musiki Muhibbi Hanımlar Cemiyeti, Osmanlı Kadınları Terakkiperver Cemiyeti, Osmanlı Kadınlar Cemiyeti, Osmanlı İttihad-ı Nisvan Cemiyeti, Çerkes İttihat ve Teavün Cemiyeti, Teali-i Nisvan Cemiyeti, Kırmızı-Beyaz Kulübü dernekleri kültürel alanda faaliyet gösteren derneklerdendir.[45] Bu derneklerin yanında daha milliyetçi nitelik taşıyan dernekler de kurulmuştur. İhtiyacı olan kadınlara gelir sağlamak yanında, Osmanlı ekonomisine katkıda bulunmak ve ulusal, geleneksel el işleri yapımını yeniden canlandırmak gibi amaçları vardı. Mamulat-ı Dahiliye İstihlaki Kadınlar Cemiyeti (Yerli Malların Tüketimi için Kadın Derneği) ve Osmanlı ve Türk Kadınları Esirgeme Derneği bunlara örnektir.[46]

Yine bu dönemde kadınların siyasi partilere katıldıkları da görülmektedir. Fatma Aliye Hanım'ın kız kardeşi Emine Semiye Hanım, Osmanlı Demokrat Fırkası'nda ve İTC'nin faal bir üyesi olarak çalışmıştır. Islahat-ı Esasiye-i Osmaniye Fırkası'ndaysa başkan Şerif Paşa'nın eşi Prens Semine yer almaktadır. Bu katılımlar sınırlı olmakla birlikte, kadınların siyasal hayatla olan ilgisinin bir göstergesi sayılabilir. [47]

---

[43] Çakır, **a.g.e.**, s.43-46; Tezer Taşkıran, **Cumhuriyet'in 50. yılında Türk Kadın Hakları**, Ankara, Başbakanlık Basımevi, s.37-39.
[44]Taşkıran, **a.g.e.**, s.37-39.
[45] Çakır, **a.g.e.**, s 46.56.
[46] Van Os,**a.g.m**., s.346.
[47] Güzel, **a.g.m**., s.861.

II.Meşrutiyet döneminde, özellikle İTC tarafından yürütülen kadını politikaları ve kadınların da hem birey hem de örgütlü olarak toplumsal hayatta katılmalarının yanında, dönemin önde gelen aydınları da kadınların toplumsal ve hukuksal konumlarıyla yakından ilgilenmişleridir. Bu dönemde kadınınla ilgili konular dönemin üç düşünce akımında farklı şekilde ele alınmıştır. İslamcılar, Osmanlı İmparatorluğu'nun kurtuluşunun şeriat kurallarına geri dönülerek sağlanabileceğini savunmuşlar, kadının da özellikle devrimden itibaren ortaya çıkan tüm kötü ve olumsuz etkilere karşı korunması gerektiğini belirtmişlerdir.. Şeriat hükümlerine uyulmamasını da, aileyi bozan tüm kötülüklerin nedeni olarak kabul etmişlerdir. Kadınların yalnızca ev işleriyle uğraşması gerektiğini ve kadın-erkek eşitsizliğini, erkeğin lehine savunmuşlardır. Yine bu dönemde kadın konusunu ele alan diğer bir grup ise Batı düşüncesini savunanlardır. Bunlar için Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşündeki neden, Batı uygarlığını tam olarak benimsenememesidir. Ancak bu grup içinde de kadınlara yönelik farklı bakış açıları yer almıştır. Bunlardan Selahattin Asım, Türk kadınlarının dinsel baskılar dolayısıyla ezildiğini, bu yüzden doğal özelliklerini yitirdiğini, yozlaştığını savunmuştur. Yine Asım'a göre bu kuralların hepsinin kaldırılması gereklidir. Abdullah Cevdet ise, din konusunu bu kadar eleştirmemekle beraber çokeşlilik ve evlenme-boşanma ile ilgili kuralların kaldırılıp, kadınların daha fazla eğitim alabilmelerine olanak tanınması gerektiğini savunmuştur. Ziya Gökalp, Hamdullah Suphi, Halim Sabit, Mehmet Emin, Celal Sahir, Ahmet Hikmet, Halide Edip gibi milliyetçi düşünürler de Türklerin eski dönemlerden beri kadın – erkek eşitliğine sahip bir toplum yapısına sahip olduğunu belirtmişlerdir. Bu eşitlik İslam'ın kabulü ile bozulmuş, toplumsal hayatta bu eşitliği tekrar canlandıracak hukuki ve toplumsal reformların yapılması gerektiğini savunmuşlardır. Bu akımdan özellikle Ziya Gökalp, hem İttihat Terakki Cemiyeti'nin kadın politikalarında hem de Cumhuriyet dönemi kadın politikalarında etkili bir isim olmuştur.[48]

Bu çerçevede gerek feminist harekette gerekse devletin kadın politikasında Osmanlı'dan Cumhuriyet'e süreklilik ve kopuşu sağlayan noktaların meydana çıktığı söylenebilir. Süreklilik, II.Meşrutiyet döneminde hız kazanan kadın hareketinin özellikle Osmanlı'nın son döneminden itibaren hızlanan uluslaşma sürecinde milliyetçi ideolojinin etkisinde kalışıyla kadın hareketinin de bu ideoloji etrafında şekillenmesi ve devletin kadına "yeni kimlik" tanımasıyla devam etmiştir. Kopuş ise; Tanzimat'tan beri devam eden kadının İslami kimliğinin Cumhuriyet döneminde kaldırılışıyla medeniyetin göstergesi olarak net bir biçimde ortaya çıkışı ve II. Meşrutiyetten itibaren devam eden kadın örgütlenmelerinin, Cumhuriyet iktidarının güçlenmesiyle etkinliklerinin sona erdirilmesinde yaşanmıştır.[49]

II) Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Kadın Politikaları

Cumhuriyet'in kurulmasıyla birlikte başlayan reform hareketleri, kadınların konumunda da önemli değişikleri beraberinde getirmiştir. Cumhuriyet döneminde kadın konusunda yapılan en önemli reform, Türk kadınlarının yasal eşitliğinin sağlanması olmuştur. Kadınların Medeni hakları 1926 yılında, siyasal hakları ise 1930 Belediye seçimleri ve 1934'te genel seçimlere katılma haklarının verilmesiyle kazanılmıştır. Kadınlara verilen haklar Batı Avrupa'da olduğu gibi eşit oy hakkı için

---

[48] Caporol, **a.g.e.**, s.78-101;Durakbaşı, **a.g.e.**, s.119.

[49] Berktay, "Türkiye'de Kadın Hareketi: Tarihsel Bir Deneyim", s. 22.

mücadele eden kadın hareketine benzer bir hareketle kazanılmamıştır. İktidardaki kadroların, Batılılaşma ve Medeniyetleşme hedeflerini gerçekleştirme amacıyla onlar tarafından tanınmıştır.[50] Türkiye'de iktidar tarafından kadın haklarının verilmesi farklı yorumları da beraberinde getirmiştir. Kemalist kadınlar ve cumhuriyetin ilk kuşak kadınları, bu reformların demokratik bir toplumun gelişmesinde kaçınılmaz olduğunu ve yapılan reformların Türk kadınının kurtuluşunu sağladığını savunmuşlardır[51]

Son dönem kadın yazarları ve akademisyenlere göre ise bu durum farklı yorumlarla açıklanmıştır. Kandiyoti, cumhuriyet döneminde yürütülen kadın politikalarının büyük bir simgesel ve stratejik öneme sahip olduğunu savunur. Kemalist devrimin, diğer bütün reformların temelini oluşturan, en önemli reformunun laiklik projesi olduğunu belirtir. Projenin, İslam'la kopuşu ve Cumhuriyet'in kamusal kurumlarında dinin etkisinin kaldırılmasını beraberinde getirdiğini savunan Kandiyoti, kadının bu süreçte, Osmanlı Devleti'nin teokratik kalıntılarını ortadan kaldırmaya yönelik Kemalist mücadelenin "piyonlarından" biri haline geldiğini belirtir. Yine Kandiyoti, kadınların sosyo-ekonomik alanda gelişmesini hedefleyen bu reformları "devlet destekli feminizm" olarak nitelendirmiştir.[52] Berktay Kemalist önder kadrolar tarafından, kadın haklarını tanınmasını, "belli bir amaç için araç" olduğunu ifade eder. Bu, Cumhuriyet Türkiyesi'nin yeni ulusal karakterinin ortaya çıkmasının aracıdır. Kadınların tecridi, kamusal alandan dışlanmaları şeriat döneminin göstergesi, yasal olarak eşit yurttaş olmalarının ise Cumhuriyet'in ayırt edici göstergesi olduğunu belirtmiştir.[53] Tekeli, kadınların Osmanlı döneminden itibaren batılılaşmanın simgesi olarak kullanıldıklarını ifade etmiştir. Cumhuriyet dönemiyle birlikte, laik-ulus devletin kurulma sürecinde İslami kurum ve değerlere açılan savaşta, kadınların önemli bir hareket noktası olduğunu belirtmiştir. Yine Tekeli, 1930'larda kadınlara eşit oy hakkının tanınmasını, Atatürk'ün kendi tek parti rejimini dönemin Avrupa diktatörlüklerinden ayırmak için yaptığı önemli bir girişim olarak yorumlamıştır.[54]

Arat ise Kemalist kadroların Türk kadınlarına bazı haklar vermesini ve onlar için bazı fırsatlar yaratan reformların yapılmasını, ekonomik kalkınma ve batı tipi modernleşme için araç olarak kullanıldıklarını savunmuştur. Kemalist reformlarla

---

[50] Deniz Kandiyoti, "Kurtulmuş Ama Özgürleşmemiş mi? Türkiye Örneği Üzerine Bazı Düşünceler", **Cariyeler, Bacılar, Yurttaşlar: Kimlikler ve Toplumsal Dönüşümler**, İstanbul, Metis Kadın Araştırmaları, 1997, s. 67-70; Nermin Abadan Unat, "Toplumsal Değişme ve Türk Kadını", Türk Toplumunda Kadın, der: Nermin Abadan Unat, Türk Sosyal Bilimler Derneği, Ankara, 1979.

[51] Afet İnan, **Atatürk ve Türk Kadın Haklarının Kazanılması,** İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1968, s. 122; Taşkıran, **a.g.e** s. 67; Doğramacı, **a.g.e.**, s. 80

[52] Denzi Kandiyoti, "Ataerkil Örüntüler: Türk Toplumunda Erkek Egemenliğinin Çözülmesine Yönelik Notlar", **Kadın Bakış Açısından 1980'ler Türkiyesi'nde Kadın,** der: Şirin Tekeli, İletişim Yayınları, İstanbul, 1990, s. 301-302, Deniz Kandiyoti, "Women and the Turkish State: Political Actors or Symbolic Powns?", ed: Nira-Yuval Davis ve Floya Anthias, **Women-Nation-State**, Londre, The Macmillan Pres, 1988, s. 92

[53] Fatmagül Berktary, "Cumhuriyet'in 75 Yıllık Serüvenine Kadınlar açısından Bakmak", **75 Yılda Kadınlar ve Erkekler,** der: Ayşe B. Hacımirazoğlu, İstanbul, Tarih Vakfı Yayınları, 1998, s. 4

[54] Şirin Tekeli, "Türkiye'de Kadının Siyasal Hayattaki Yeri" , **Türk Toplumunda Kadın**, der: N. Abadan Unat, Türk Sosyal Bilimler Derneği, 1979, s. 376-381

İslam ataerkilliğinin yerine, laik "Batı" ataerkilliği ile yaşamın yeniden düzenlenmesine girişildiğini belirtir. Böylece Batıyı örnek alan Kemalizm'in Türk kadınlarının yaşamını iyileştirme çabasının, kadının hala "ikinci cins" olarak görüldüğü batı toplumları düzeyine ulaşma çabası olarak kaldığını savunmuştur. Arat ayrıca, Kemalist reformların, kadını özgürleştirmeyi ya da kadın bilincinin ve kadın kimliğinin geliştirilmesine katkıda bulunmayı değil, Türk kadınlarını, onları daha iyi eş ve anne yapacak eğitim ve becerilerle donatarak, cumhuriyetçi ataerkil düzene katkılarını arttırmayı amaçladığını belirtir. Bu bağlamda da iktidardaki kadroların, kadının rolünü algılama biçimleri ve kadınlığı tanımlamaları göz önüne alındığında, reformların "devlet destekli feminizm" olarak nitelendirilemeyeceğini savunmuştur. Kemalizm tıpkı sınıf çelişkilerini reddettiği gibi, cinsiyet egemenliği kavramını da göz ardı edildiğini ifade eder. Bu kapsamda da, kadınların eğitimi ve katılımının, ulusal gelişmeyi sağlamanın bir yönetimi olarak kullanıldığını savunmuştur. [55]

Nitekim Kemalist dönem incelendiğinde, 19. yüzyılda Osmanlı döneminde başlayan, kadın meseleleri tartışmalarını ve kadın kurtuluşunu misyon edinen "ilerici" erkek geleneğinin devam etmiş olduğunu görmekteyiz. Bu reformlarda "ilerici" erkeklerin önemli rolü, devleti kurtarmak olmuştur. Bu bağlamda da kadın, Türk aydınları için devletin kültürel modelinin önemli unsurlarından biri haline gelmiştir. Cumhuriyet reformlarından önce, kadınlara ilişkin konular üzerindeki tartışmalarda, kadınların birey değil büyük toplumsal projelerin nesnesi ve aile biriminin üyesi olarak kabul eden yaklaşım hakim olmuştur. Bu özellikler cumhuriyet döneminde de devam etmiştir.[56] Bu amaçla da Cumhuriyet ideolojisi, reformlarına bir 'cinsiyetsizleştirme' ve 'yeniden cinsiyetleştirme' projesini de katmıştır. Yeni erkeklik ve kadınlık tarzlarıyla geleneksel cinsiyet kimliklerinden bazıları "geri" sayılarak kötülenmiş, bazıları ise yeni bir bağlamda değerli kılınıp, yüceltilmiştir. En önemlisi yeni kadınlar, medeni bir millet olarak yeni Türk milletinin simgeleri haline gelmişlerdir. Kadınların, Türk milletinin simgeleri haline gelişi, onların milli idealin yayıcısı olarak, toplumsal-siyasal ve ekonomik alandaki değişime katımlarının sağlanmasını da beraberinde getirmiştir. Özellikle kadınlar, "ulusu eğitmek", yani öğretmen olmakla görevlendirilmiş "yurtsever yurttaşlar" olarak konumlandırılmışlardır. Kısacası kadınların hem modernliğin simgeleri, hem de eski toplumsal dokunun hızla çözülmesini frenleme sorumluluğunu yüklenmiş "gelenek bekçileri" olmaları hedeflenmiştir.[57]

Cumhuriyet'in ilk dönemlerinde 'yeni kadının' şekillendirilmesinde, Atatürk'ün kadın konusundaki görüşleri çok önemli bir yer tutar. Atatürk gerek reformların

---

[55] Zehra Arat, "Turkish Women and The Republican Reconstruction of Tradition", **Reconstruction Gender in the Middle East: Tradition, Identity and Power,** ed: F. Müge Göçek and Shiva Balaghi, Colombia University Press, New York, 1994, s. 58-59. Türkçe'si için bkz: Zehra Arat, "Kemalizm ve Türk Kadını", **75 Yılda Kadınlar ve Erkekler**, der: Ayşe B. Hacımirazoğlu, İstanbul, Tarih Vakfı Yayınları, 1998, s. 52-53

[56] Ayşe Kadıoğlu, "Cinselliğin İnkarı: Büyük Toplumsal Projelerin Nesnesi Olarak Türk Kadını", **75 Yılda Kadınlar ve Erkekler**, der: Ayşe B. Hacımirazoğlu,İstanbul, Tarih Vakfı Yayınları, 1998, s. 93

[57] Ayşe Kadıoğlu, **a.g.m**, s. 94; Fatmagül Berktay, "Türkiye'de Kadın Hareketi: Tarihsel Bir Deneyim", s. 23; Ayşe Durakbaşı, "Cumhuriyet Döneminde Kemalist Kadın Kimliğinin Oluşumu", **Tarih ve Toplum,** 1988, sayı: 51, s. 42; Ayşe Durakbaşı, **a.g.e**, s.119 ve125.

oluşturulma sürecinde ve gerekse yaptığı konuşmalarla, kadınların geleneksel bağlardan kurtulmasını teşvik etmiş ve milli ideallere ve ahlaka sahip yeni kadınların öne çıkarılmasını sağlamıştır. Kemalist-milliyetçi görüş içinde, erkek-kadın eşitliği, yeni doğan Türk milletinin, millet olma sürecinde aynı ideal ve sorumlulukları benimseyen erkek ve kadın "evlatlarının" eşitliği olarak ortaya atılmıştır.[58] Kadınların yetiştirilmesinde en önemli olan nokta eğitim olmuştur. Atatürk kadınların eğitim görmesinin önemini vurgularken iki gerekçe sunmuştur. Bunlardan birincisi, kadınlar sosyal hayatın bütün alanlarında erkeklerle yan yana görev almalarının toplumsal ilerleme açısından önemidir. İkinci ise çocukları ilk eğiten kişi olmaları dolayısıyla gelecek kuşakları yetiştirilmesinde önemli bir misyona sahip olmalarıdır. Atatürk kadınların toplumsal hayatta erkeklerle eşit konuma getirilmelerinin önemini şu şeklide açıklamıştır:

> "Kudreti fatıra insanları iki cins olarak yaratmıştır. Bunlar yekdiğerlerine lazım ve melzumdur ... Şuna kani olmak lazımdır ki, dünya yüzünde gördüğümüz her şey kadının eseridir…Bir heyeti içtimaiye, cinsinden yalnız birinin icabatı asriyeyi iktisap etmesiyle iktifa ederse o heyeti içtimaiye yarıdan fazla zaaf içinde kalır… Kadının en büyük vazifesi analıktır. İlk terbiye verilen yerin ana kucağı olduğu düşünülürse bu vazifenin ehemmiyeti layıkıyla anlaşılır. Milletimiz kuvvetli bir millet olmaya azmetmiştir. Bugünün levazımından biri de kadınlarımızın her hususta yükselmelerini temindir. Binaenaleyh kadınlarımız da alim ve mütefennin olacaklar ve erkeklerin geçtikleri bütün derecatı tahsilden geçeceklerdir. Sonra kadınlar hayatı içtimaiyede erkeklerle beraber yürüyerek birbirinin muin ve müzahiri olacaklardır."[59]

Atatürk Türk kadınlarını yüceltirken, Anadolu kadını modeli üzerinden hareket etmiştir. Özellikle 21 Mart 1923'te Konya'da Kızılay Kadın Kolu'na yaptığı konuşmada, bu modelin, medeni tarzla nasıl bağdaştığını göstermiş, aynı zamanda Avrupa'ya ve diğer batı ülkelerine Türk toplumunun modern, medeni bir toplum olduğunu sunmaya çalışmıştır. Aynı konuşmada Atatürk, "yeni modern kadın"ın, yenilenmiş görüntüsünde de batılı kadının hoppalığını taklit etmemesi ve iffetini koruması için uyarmıştır. Kadının kamu yaşamında erkeğin yanında yer alması için Atatürk Türk kadınlarını "şeriatın tavsiyesi, dinin emri mucibince" giyinmeye ve "içtimaiyemizin ahlak ve adabına mugayir" olmaması gerektiğini belirtmiştir. Ancak kadınların görünümüne, özellikle aşırı örtünmeye yönelik eleştirilere rağmen, buna yönelik herhangi bir politika yürütülmemiştir. 1925 yılında yapılan Kıyafet Kanununda erkeklerin geleneksel kıyafetleri yasaklanırken, kadınlara dair herhangi bir düzenleme yapılmamıştır. [60]

---

[58] Durakbaşı, **a.g.e,** s.24-25; Leyla Kırpınar, "Türkiye'de Toplumsal Değişme Sürecinde Kadın", **75 Yılda Kadınlar ve Erkekler,** der: Ayşe B. Hacımirazoğlu, İstanbul, Tarih Vakfı Yayınları, 1998, s. 16-17

[59] "İzmir'de Halk ile Konuşma (31-1-1923)", **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri (1906-1938)**, c.II, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları, 1989, s. 89

[60] "Konya Kadınları İle Konuşma (21-3-1923)", **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri (1906-1938)**, c.II, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları, 1989, s. 150-157, Zehra Arat, **a.g.m**, s. 58-59; Durakbaşı, **a.g.e**, s.123.

Atatürk toplumsal yaşantısı ve kadınlarla ilgili reformları uygulanırken eşi Latife Hanımı yanında bulundurmuştur. Latife Hanım, çağdaş Türk kadınının ve modern toplumun simgesi haline getirilmiştir. Cumhuriyet kadınının yaşadığı değişiklikler, Latife Hanım'ın şahsında Türk ve dünya kamuoyuna yansıtılmıştı. Bir süre sonra da Atatürk'ün kültür alanında giriştiği reformlar için yeni sembolü Afet İnan olmuştur. Kısacası bu kadınlar, "yeni kadın" yaratılırken kamu oyunda bir sembol olarak kullanılmışlardır.[61]

Atatürk'ün kadınların toplumsal statüleri hakkındaki görüşleri reformlarla da belirgin olarak ortaya çıkarmıştır. Ancak Atatürk'ün kadın haklarına verdiği 'öneme' rağmen, ulusal bağımsızlık savaşına önderlik eden I. Meclis'te kadınlara eşit yurttaşlık hakları tanıma girişimlerini sistemli bir biçimde engelleyen tutucu bir çoğunluk hakim olmuştur. Kadın hakları konusu, gerçekten de, dinci güçler ile Kemalistler arasındaki mücadelenin açığa çıktığı alanlardan biri olmuştur. 1923 seçimlerinde Mustafa Kemal'in muhalifleri önemli ölçüde yenilgiye uğratılmış ve böylece II. Meclis esas olarak Kemalist milletvekillerince oluşturulmuştur. Gene de kadın hakları konusuna muhalefet eden önemli bir kesim yerini korumuştur.[62] Buna rağmen, 1923-1930 yılları arasında yaşanan reform hareketlerinde toplumsal hayatta en belirgin şekilde değişime uğrayan kadınların statüsü olmuştur. Milliyetçi kadrolar tarafından, kadının eğitim, aile ve toplumsal hayattaki konumlarında belirleyici düzenlemeler yapılmıştır. Bu reformlarla kadınlar, cinsiyet kimlikleriyle değil, profesyonel kimlikleriyle öne çıkardılar ve "devletin saygın temsilcileri" olarak sunulmuşlardır. Reformlar, her ne kadar modernist bir ideolojiye dayalı olarak yapılsa da, kadınlar için temel geleneksel ahlak normlarında önemli bir değişiklik yaşanmamıştır.[63] Kısacası, ataerkil ideoloji, "değişen toplumun değişmeyen temeli" olarak kalmıştır.[64]

Kadınların toplumsal statülerinde yaşanan ilk gelişme eğitim alanında olmuştur. Eğitimin yalnızca kalkınma açısından değil, politik sosyalizasyon aracı olması, cumhuriyet döneminde eğitime büyük önem verilmesini beraberinde getirmiştir. Atatürk'ün söylevleri ve yapılan eğitim reformları Kemalist rejimin kadınların eğitimine büyük önem verdiğini göstermektedir. Nitekim cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren kız çocuklarının eğitimini iyileştirecek yasal düzenlemelere gidilmiştir. 1923 yılında kız çocukları için ücretsiz temel eğitim zorunluluğu getirilmiştir. Kız çocukları için okul sayısı arttırılmıştır. Yine de eğitim düzeyleri açısından sayıları erkeklere oranla azınlıkta kalmıştır.

---

[61] Kırpınar, **a.g.m**, s. 19
[62] Berktay, "Türkiye'de Kadın Hareketi: Tarihsel Bir Deneyim", s. 23
[63] Durakbaşı, **a.g.e,** s.26-27.
[64] Berktay, "Doğu ile Batı'nın Birleştiği Yer: Kadın İmgesinin Kurgulanışı", s. 275

TABLO I:İlköğretim okullarında; okul ve cinsiyetlerine göre öğretmen ve öğrenci sayısı

Öğretim Yılı	Okul	Öğretmen		Öğrenci	
1923/24	4894	1217	9021	62 954	273 107
1924/25	5987	3342	10 480	88 987	301 381
1925/26	5975	3864	10 445	92 895	313 893
1926/27	5995	3367	10 864	86 585	348 978
1927/28	6043	4246	10 948	133 969	325 695
1928/29	6600	4565	11 153	154 309	323 260
1929/30	6562	4410	10 898	161 043	308 028

Kaynak: **TC. Devlet İstatistik Enstitüsü İstatistik Göstergeler 1923-2002**,Ankara, DİE Matbaası , s. 57-67

TABLO II:Genel ortaokullarda; okul ve cinsiyetlerine göre öğretmen ve öğrenci sayısı

Öğretim Yılı	Okul	Öğretmen		Öğrenci	
1923/24	72 (1)	-	-	-	-
1924/25	64	111	609	2076	7976
1925/26	68	-	-	2705	8917
1926/27	135	293	1099	3796	11848
1927/28	78	-	-	3763	15674
1928/29	78	135	680	6229	16996
1929/30	82	206	776	6736	18662

(1)Öğretmen ve öğrencilerde erkek kadın ayrımı yapılmamıştır. Toplam: 796 öğretmen, toplam: 5905 öğrenci (1923-24), toplam: 791 öğretmen (1927/28)
Kaynak: **TC. Devlet İstatistik Enstitüsü İstatistik Göstergeler 1923-2002**,Ankara, DİE Matbaası , s. 57-67

TABLO III:Genel liselerde; okul ve cinsiyetlerine göre öğretmen ve öğrenci sayısı

Öğretim Yılı	Okul	Öğretmen		Öğrenci	
1923/24 (1)	23	-	-	-	-
1924/25	19	135	420	612	1622
1925/26	21	81	590	825	1923
1926/27	52	148	709	800	2359
1927/28	42	-	-	1071	2748
1928/29	49	69	441	1057	3111
1929/30	51	92	486	1172	3574

(1) Öğretmen ve öğrencilerde erkek kadın ayrımı yapılmamıştır. Toplam: 513 öğretmen, toplam: 1241 öğrenci (1923-24), toplam: 594 öğretmen (1927/28)
Kaynak: **TC. Devlet İstatistik Enstitüsü İstatistik Göstergeler 1923-2002**,Ankara, DİE Matbaası , s. 57-67

TABLO IV:Mesleki ve teknik okullarda; okul ve cinsiyetlerine göre öğretmen ve öğrenci sayısı

Öğretim Yılı	Okul	Öğretmen		Öğrenci	
1923/24 (1)	64	81	177	1375	5172
1924/25	70	237	737	2001	5146
1925/26	59	140	789	2015	4820
1926/27	38	81	492	2153	4428
1927/28	44	-	-	2822	4896
1928/29	47	145	570	3203	5302
1929/30	48	171	618	3197	4953

(1)1923-24 yılında erkek-kadın ayrımı yapılmayan 325 öğretmen daha görev almıştır. 1927-28 öğretim yılında erkek-kadın ayrımı yapılmamıştır.
Kaynak: **TC. Devlet İstatistik Enstitüsü İstatistik Göstergeler 1923-2002**,Ankara, DİE Matbaası , s. 57-67

TABLO V:Yükseköğretim kurumlarında; okul ve cinsiyetlerine göre öğretim elemanı ve öğrenci sayısı

Öğretim Yılı	Okul	Öğretmen		Öğrenci	
1923/24	9	-	307	285	2629
1924/25	9	-	349	618	2865
1925/26	11	-	420	674	3256
1926/27	17	-	357	587	2964
1927/28	18	-	451	441	3477
1928/29	18	-	515	366	3461
1929/30	17	-	502	292	3390

Kaynak: **TC. Devlet İstatistik Enstitüsü İstatistik Göstergeler 1923-2002**,Ankara, DİE Matbaası , s. 57-67

Yukarıda da belirtildiği şekilde genel olarak kadın öğretmen ve öğrenci sayısında 1923-1930 yılları arasında bir artış göze çarpsa da, bu artış erkek öğretmen ve öğrenci sayısına kıyasla düşük oranda kalmıştır.
Cumhuriyet'in ilk yıllarlarında eğitim alanında yapılan bu reformlarda, dikkat edilmesi gereken nokta, 1924'te çıkarılan Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile okullarda standartlaşma öngörülmesine rağmen, eğitim politikasında tam eşitliğin sağlanmadığı ve geleneksel cinsiyet rollerinin devam ettiği görülmektedir. Eşitsizlik ilk olarak okul sisteminde kız-erkek ayrımında ortaya çıkmıştır. Cumhuriyet'in ilk yıllarında karma eğitim ancak ilk okul ve üniversite düzeyinde gerçekleştirilmiştir. Ortaokul ve liselerde kız-erkek ayrımı sürmüştür. Dönemde kız okulları sayısı erkek okullarına oranla daha hızlı artmasına rağmen, oranı düşük kalmıştır. 1923-1924 yılları arasında 72 erkek ortaokulu olmasına karşın, kız ortaokulu yoktur. 1924-25 yılları arasında ise erkek ortaokulu sayısı 56, kız ortaokulu sayısı ise 8 olarak kalmıştır. 1925-26 yılında bu rakamlar erkekler için 54, kızlar için 14 ortaokul olarak değişmiştir. Ortaokullarda karma eğitim 1927-28 ders yılında başlatılmıştır. Liselerdeki karma eğitime ise 1934-35 yılında başlanmıştır. Buna da ancak tek liseli olan şehirlerde izin verilmiştir. Ortaokul ve liseler giderek karma hale getirilirken,

meslek okulları, öğretmen okulları ve teknik okullarda ayrımcı bir tutum izlenmiştir. Meslek okulların ders programlarında, cinsiyete dayanan farklılıklar hakim olmuştur. Özellikle kız enstitülerinde ev idaresi, çocuk bakımı, yemek ve dikiş konuları ders programlarında hakimdir. Resmi açıklamalara göre bu okulların ders programları kızlara, evlerini sağlıklı, düzenli, ekonomik ve zevk kurallarına uygun olarak çekip çevirme yollarını gösteren teorik ve pratik bilgiler vermek, ileride neşeli, mesut bir yuva kurmalarını sağlamak ve dolayısıyla onları memleketin sosyal kalkınmasına yardımcı hale getirmek amacıyla hazırlanmıştır. "Kadın işleri" eğitiminde uzmanlaşan, öğrencilerinin entelektüel gelişimini, bağımsız düşünebilmesini desteklemeyen meslek okulları onları çalışma hayatına hazırlamaktan uzak kalmıştır. Bunun sonucu olarak, meslek okullarındaki uzmanlaşma ve öğrenci alma yöntemi geleneksel cinsiyet rollerini sürdüren bir eğitim sistemine yol açmıştır. Cinslere karşı farklı tutumlar, diğer ortaöğretim kurumlarında da olmuştur. 1924'de çıkarılan Tevhid-i Tedrisat Kanunu aynı düzeyde eğitim sunan ve aynı tip diploma veren okullarda laikleşmeyi, merkezileşmeyi ve ders programlarının standartlaşmasını öngörmektedir. Ancak okullardaki ders programlarındaki bazı dersler, cinsler arasındaki ayrımın göstergesi olmuştur. Beden eğitimi ve askerlik gibi dersler sadece erkek öğrencilere öğretilirken, kızlar için dikiş, ev idaresi, çocuk bakımı gibi dersler okutulmuştur.[65]

Kadınların toplumsal statülerinde yaşanan diğer önemli değişim Medeni Kanunun kabulü ile yaşanmıştır. Medeni Kanun ile ilgili ilk çalışmalar, 1923 seçimlerinin ardından, yeni yurttaşlar yasası düzenlemekle görevli bir komisyon kurulmasıyla başlamıştır. Komisyon, Osmanlı Aile Hukuku ve Mecelle'ye dayalı eski hukuk sistemini, bazı değişiklikler ve yenileştirmelerle de olsa, olduğu gibi korumuştur. Taslağın getirdiği reformlar, esas olarak evlenmeye ve boşanmaya ilişkindir. Tasarının, hem laik hem de ulusun örflerine dayalı olacağı ileri sürülmüş olsa da, gerçekte içeriği ile şeriat hükümleri daha ağırlıkta yer almıştır. 1925 yılında Takrir-i Sükun kanunun çıkışı ve sıkıyönetimin ilanıyla birlikte tasarı gündemden kalkmıştır. Komisyonun hazırladığı tasarı daha sonra Atatürk tarafından iptal edilerek, İsviçre Medeni Kanunu temel alan Türk Medeni Kanunu hazırlatılmıştır. Yasa 17 Şubat 1926 günü kabul edilmiş, 4 Ekim 1926'da yürürlüğe girmiştir. Medeni Kanun'un en büyük başarısı aile kurumu üzerinde devlet kontrolünü kurması olmuştur. Yasa çokeşliliği yasaklamış, çekirdek aileyi hukuken düzenlenip korunacak bir kurum haline getirmiştir.[66]

Kadınların sosyal koşullarını iyileştirmek için yapılan reformların yanında, çalışma hayatlarıyla ilgili düzenlemelere de gidilmiştir. Kadınların çalışma hayatını düzenleyen ilk düzenleme, 1926 yılında çıkarılan 788 sayılı "Memurin Kanunu"nun 6. maddesidir. Maddede "Kadınların memur ve müstahdem olmaları caizdir. Ne gibi memuriyetlerde istihdam edilecekleri her vekaletin memurlarına ait kanunlarda tespit olunur" hükmü yer almaktadır. Bu yasa ile kamu yönetiminde kadın görevlilerin çalışması yasal dayanağa kavuşmaktadır. Ancak kadın kocası izin verirse, yönetimin uygun gördüğü alanlarda çalışabilecektir. Kadınların her alan ve konumda eşit bir biçimde çalışmalarına olanak tanınmamıştır.[67] Kadınların çalışma

---

[65] Arat, **a.g.m**, s. 67-71

[66] Kırpınar, **a.g.m,** s. 19; Arat, **a.g.m,** s. 63.

[67] Oya Çiftçi, "Türk Kamu Yönetiminde Kadın Görevliler", **Türk Toplumunda Kadın**, der: Nermin A. Unat, Ankara, Türk Sosyal Bilimler Derneği, 1982, s. 222

hayatı ile ilgili yapılan diğer bir düzenleme de 1936 yılında çıkarılan İş Kanunu ile oluşturulmuştur. Bu yasa ile erkek, kadın ve çocukların çalışma koşulları yeniden düzenlenmiştir. [68]

Cumhuriyet ilk yıllarında kadınlara yönelik olarak yapılan sosyal ve kültürel alanda yeni düzenlemelerle birlikte, özellikle kadınların batıdaki hemcinslerine benzemeleri için büyük çaba gösterilmiştir. Dünya kadın etkinliklerinde Türk kadınlarının da yer alması desteklenmiştir. Günlük yaşam içinde kadının etkinliğinin attırılması, özellikle toplum yaşamında kadın kimliğinin ve rolünün güçlendirilmesi için gerekli olarak görülmüştür. İlk kez 1929 yılında güzellik yarışması düzenlenmiştir. Türkiye'de Uluslararası Kadın Birliği'nin 12. Kongresi, 18-24 Nisan 1935 tarihleri arasında İstanbul'daki toplantısı iktidardaki kadrolar tarafından da desteklenmiştir.[69]

Sonuç

Bu çerçevede gerek feminist harekette gerekse devletin kadın politikasında Osmanlı'dan Cumhuriyet'e süreklilik ve kopuşu sağlayan noktaların meydana çıktığı söylenebilir. Süreklilik, II.Meşrutiyet döneminde hız kazanan kadın hareketinin özellikle Osmanlı'nın son döneminden itibaren hızlanan uluslaşma sürecinde milliyetçi ideolojinin etkisinde kalışıyla kadın hareketinin de bu ideoloji etrafında şekillenmesi ve devletin kadına "yeni kimlik" tanımasıyla devam etmiştir. Kopuş ise; Tanzimat'tan beri devam eden kadının İslami kimlikle tanımlanmasının, Cumhuriyet döneminde kaldırılmasıyla medeniyetin göstergesi olarak net bir biçimde ortaya çıkışı ve II. Meşrutiyetten itibaren devam eden kadın örgütlenmelerinin, Cumhuriyet iktidarının güçlenmesiyle etkinliklerinin sona erdirilmesinde yaşanmıştır.[70]

Osmanlı kadınlarının eğitimlerinin artışı kadınların, dergi ve gazeteler çıkarmaları, bu yayın organlarındaki tartışmalar yapmaları ve hayır derneklerinde faaliyetler yürütmeleriyle sonuçlanmıştır. Bu faaliyetler bir "kamusal alan" yaratılmasına ve genişletilmesine katkıda bulunmuştur. Ancak dikkat edilmesi gereken nokta kadın hareketinde II. Meşrutiyet döneminin önemli bir dönüm noktası olmasıdır. Bu bağlamda, Osmanlı feminist hareketi ele alınırken 19 yüzyıl ortalarından itibaren bir toplumsal harekete dönüşmeye başlayan ABD ve İngiltere'deki feminist hareketler ile değil, Batı'da feminist düşüncenin temellerini oluşturan hayır örgütleri, özel kadın toplantıları ve iletişim aracılığıyla gelişen hareketler ile karşılaştırmak gerekmektedir. Yine dikkat edilmesi gereken önemli bir nokta da kadınlar için oy hakkı talebinin, Batı'da da 19. yüzyıl ortalarından itibaren güçlenmiş olmasıdır. Kadınların oy hakkının da birçok Avrupa ülkesinde I. Dünya Savaşı'ndan sonra elde edilmiş olmasında savaşın niteliği dolayısıyla kadınların rollerinin artmasıyla, kendilerini "kanıtlamaları" arasında yakın bir ilişki vardır. Türkiye'de de kadınların Balkan Savaşı, I. Dünya Savaşı ve Kurtuluş Savaşı'ndaki etkinlikleri ve Cumhuriyet döneminde kadınlara siyasal haklarının verilmesi birçok Avrupa ülkesi ile benzer nitelikler taşımıştır. Yine dikkat edilmesi gereken diğer bir nokta da Osmanlı devletinin bir şeriat devleti olması ve dolayısıyla İslam'ın yalnızca dinsel alanda

---

[68] Kırpınar, **a.g.m**, s. 24

[69] Kırpınar, **a.g.m** s. 21

[70] Fatmagül Berktay, "Türkiye'de Kadın Hareketi: Tarihsel Bir Deneyim", **Kadın Hareketinin Kurumsallaşması, Fırsatlar ve Rizikolar,** İstanbul, Metis Yayınları, 1994, s. 22

değil, kültürel alanda da güçlü bir etkisinin var olduğudur. İslam'ın bu etkisi hem devletin kadına yönelik politikalarında hem de Osmanlı feminizmi üzerinde baskın bir rol oynamıştır.[71]

Yine bu dönem için öne sürülen Müslüman kadın ve erkeklerin bu dönem boyunca yaptıkları faaliyetleri "müsavat-ı tammeyi savunan bir feminizm" olmadığı[72] iddialarının da doğru olmadığı öne sürülebilir. Nitekim Berktay'ın da belirttiği gibi Osmanlı'daki Müslüman kadın hareketinde; kadının bireysel haklarından çok toplumsal çıkarına önem verilmiştir. Ancak bu özelliğinde sadece Osmanlı'ya ya da Ortadoğu devletlerine özgü olmaktan çok, kadın sorununa özgü olduğu söylenilir. Kadınların "topluluğun ruhu"nu simgelemeleri de hem Batı, hem de Doğu ataerkil düşüncesinin genel bir özelliğidir. [73]

Modernleşme projesinde yeni kadın, toplumsal ve ekonomik hayata katılması sağlansa da yukarıda ele alınan çizgide belirli sınırlara tabii tutuldukları görülmüştür. Kandiyoti, reformları toplumsal ilerleme aracı olarak kullanan milliyetçi hareketlerde, kadınları etkileyen reformların, hedefinin kadınların özerkliğini arttırmak değil, onları ulusal kalkınma hedeflerine daha etkin bir biçimde katmak olduğunu ifade eder. Kadınların siyasal örgütlerdeki bağımsız girişimlerinin ise aktif olarak engellendiğini belirtir.[74] Nitekim, modernleşmeci politikalar, Tanzimat'tan itibaren başlayan ve Cumhuriyet döneminde de devam eden kadın hareketini modernleşmeci devletin kendi çıkarları ile çeliştiği anda engellendiği dikkat çeker. Dönemde faaliyet göstermiş Kadınlar Birliği'nin kimi faaliyetleri de ulus devletin çıkarlarına aykırı düştüğü noktalarda engellenmiştir. Toska bu dönemde Osmanlı hareketinin içinden gelmiş öncü kadınların çoğunun, Cumhuriyeti benimsediğini ve desteklediğini belirtir. Buna rağmen bu kadınlar Cumhuriyet'in "öz evlatları" arasına girememelerini onların Osmanlı'dan gelen kadın hareketinin kesintisiz bir devamı olarak görülmeleri ve Milli mücadele sonrasında da, eylemlerini bıraktıkları yerden sürdürmek istemelerine bağlamıştır.[75] Zafer Toprak kadınların o dönemdeki etkinliklerinin her ne kadar siyasi haklar talebi içermediğini savunsa da,[76] özellikle Kadınlar Birliği 1924-1927 yılları arasında siyasal haklar konusunda önemli bir gündem yaratmayı başarabilmiştir. Ancak, kadınların gösterdiği faaliyetler hayır cemiyetleri ya da halkevleri bünyesinde toplumsal seferberliğe katılmaları ve resmi ideolojinin sözcüleri oldukları sürece desteklenmiş, bağımsız kadın örgütlenmesi boyutuna geldiğinde ise kesintiye uğratılmıştır. Geçmişle bütün bağları koparma ve Cumhuriyet ilkeleri doğrultusunda "kendi **insanın** yetiştirme" amacında olan yeni rejim, Türkiye Cumhuriyeti'nin "asıl kadın" olarak yücelttiği Anadolu kadını karşısında, özellikle İstanbul'da örgütlenen

---

[71] Berktay, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Feminizm", s.98.
[72] Van Os, **a.g.m**., s.336.
[73] Berktay, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Feminizm", s.98.
[74] Deniz Kandiyoti, "Kimlik Kavramı ve Yetersizlikler", **Cariyeler, Bacılar, Yurttaşlar: Kimlikler ve Toplumsal Dönüşümler**, İstanbul, Metis Kadın Araştırmaları, 1997, s. 163
[75] Zehra Toska, "Cumhuriyet'in Kadın İdeali: Eşiği Aşanlar ve Aşmayanlar", **75 Yılda Kadınlar ve Erkekler**, der: Ayşe B. Hacımirazoğlu, İstanbul, Tarih Vakfı Yayınları, 1998, s. 78
[76] Toprak, "Halk Fırkasında Önce Kurulan Parti: Kadınlar Halk Fırkası", s. 30-31

kadınları dışlayan bir tutum izlemiştir. Bu dönemde onlar geçmişi simgeleyen bir anlatımla "İstanbul kadınları" olarak anılmışlardır.[77]

KAYNAKLAR

- AKŞİN, Sina; "Jön Türkler", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, c:3, İstanbul, İletişim Yayınları, 1985.
- AKŞİN, Sina; **Jön Türkler ve İttihat ve Terakki**, İstanbul, İmge Yayınevi, 2001.
- ALKAN, Mehmet Ö. "İstanbul'da Sivil Toplum Kurumları", **Tanzimat'tan Günümüze İstanbul'da STK'lar**, A.N.Yücekök,. İ. Turan, M.Ö. Alkan, İstanbul, Tarih Vakfı, 1998.
- ALKAN, Mehmet Ö. "Resmi İdeolojinin Doğuşu ve Evrimi Üzerine Bir Deneme", **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce-Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi,** c:1, İstanbul, İletişim Yayınarı, 2001.
- ARAT, Zehra "Turkish Women and The Republican Reconstruction of Tradition", **Reconstruction Gender in the Middle East: Tradution, İdentity and Power,** ed: F. Müge Göçek and Shiva Balaghi, Colombia University Press, New York, 1994.
- ARAT, Zehra "Kemalizm ve Türk Kadını", **75 Yılda Kadınlar ve Erkekler**, der: Ayşe B. Hacımirazoğlu,İstanbul, Tarih Vakfı Yayınları, 1998.
- **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri (1906-1938)**, c.II, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları, 1989.
- BERKTAY, Fatmagül; "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Feminizm", **Tarihin Cinsiyeti**, İstanbul, Metis, 2003.
- BERKTAY, Fatmagül; "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Feminizm", **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası, Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi**, İstanbul, İletişim, 2001.
- BERKTAY, Fatmagül; "Türkiye'de Kadın Hareketi: Tarihsel Bir Deneyim", **Kadın Hareketinin Kurumsallaşması, Fırsatlar ve Rizikolar,** İstanbul, Metis Yayınları, 1994.
- BERKES; Niyazi; **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2002.
- BERKTAY, Fatmagül; "Türkiye'de Kadın Hareketi: Tarihsel Bir Deneyim", **Kadın Hareketinin Kurumsallaşması, Fırsatlar ve Rizikolar,** çev: Meral Akkent, İstanbul, Metis Yayınları, 1994.
- BERKTAY, Fatmagül; "Cumhuriyet'in 75 Yıllık Serüvenine Kadınlar açısından Bakmak", **75 Yılda Kadınlar ve Erkekler,**der: Ayşe B. Hacımirazoğlu, İstanbul, Tarih Vakfı Yayınları, 1998.
- CAPOROL, Bernard: **Kemalizm'de ve Kemalizm Sonrasında Türk Kadını(1919 1970)**, Ankara, Türkiye İş Bankası Yayınları, 1982.
- ÇAKIR, Serpil; **Osmanlı Kadın Hareketi**, İstanbul, Metis Yayınları, 1996.

[77] Toska, **a.g.m**, s. 78

- ÇİFTÇİ, Oya; "Türk Kamu Yönetiminde Kadın Görevliler", **Türk Toplumunda Kadın**, der: Nermin A. Unat, Ankara, Türk Sosyal Bilimler Derneği, 1982.
- DOĞRAMACI, Emel; **Türkiye'de Kadın Hakları**, Ankara, Ayın Kitapları, 1982.
- DURAKBAŞI, Ayşe; **Halide Edip-Türk Modernleşmesi ve Feminizm**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2002.
- DURAKBAŞI, Ayşe; "Cumhuriyet Döneminde Kemalist Kadın Kimliğinin Oluşumu", **Tarih ve Toplum,** 1988, sayı: 51.
- DURAKBAŞI, Ayşe; **Halide Edip-Türk Modernleşmesi ve Feminizm**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2002.
- GÜZEL, Şehmus: "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Toplumsal Değişim ve Kadın", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, c:3, İstanbul, İletişim Yayınları, 1985.
- İNAN,Afet; **Atatürk ve Türk Kadın Haklarının Kazanılması,** İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1968.
- KANDİYOTİ, Deniz; "Kurtulmuş Ama Özgürleşmemiş mi? Türkiye Örneği Üzerine Bazı Düşünceler", **Cariyeler, Bacılar, Yurttaşlar: Kimlikler ve Toplumsal Dönüşümler**, İstanbul, Metis Kadın Araştırmaları, 1997.
- KADIOĞLU, Ayşe; "Cinselliğin İnkarı: Büyük Toplumsal Projelerin Nesnesi Olarak Türk Kadını", **75 Yılda Kadınlar ve Erkekler**, der: Ayşe B. Hacımirazoğlu,İstanbul, Tarih Vakfı Yayınları, 1998.
- KANDİYOTİ, Deniz; "Kimlik Kavramı ve Yetersizlikler", **Cariyeler, Bacılar, Yurttaşlar: Kimlikler ve Toplumsal Dönüşümler**, İstanbul, Metis Kadın Araştırmaları, 1997.
- KANDİYOTİ, Deniz "Ataerkil Örüntüler: Türk Toplumunda Erkek Egemenliğinin Çözülmesine Yönelik Notlar", **Kadın Bakış Açısından 1980'ler Türkiyesi'nde Kadın,** der: Şirin Tekeli, İletişim Yayınları, İstanbul, 1990.
- KANDİYOTİ, Deniz "Women and the Turkish State: Political Actors or Symbolic Powns?", ed: Nira-Yuval Davis ve Floya Anthias, **Women-Nation-State**, Londra, The Macmillan Press, 1988.
- KILIÇBAY; Mehmet Ali, "Osmanlı Batılılaşması", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi,** c:1, İstanbul, İletişim Yayınları, 1985.
- KIRPINAR, Leyla; "Türkiye'de Toplumsal Değişme Sürecinde Kadın", **75 Yılda Kadınlar ve Erkekler,** der: Ayşe B. Hacımirazoğlu, İstanbul, Tarih Vakfı Yayınları, 1998.
- KOÇAK, Cemil; "Yeni Osmanlılar ve I. Meşrutiyet", **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce-Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi,** c:1, İstanbul, İletişim Yayınları, 2001.
- KORALTÜRK, Murat; "Mili Aile"ye İlişkin Bir Belge", **Toplumsal Tarih,** s.46, Ekim 1997.
- LEWİS; Bernard; **Modern Türkiye'nin Doğuşu,** çev**:** Metin Kıratlı**,** Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2000.
- ORTAYLI; İlber, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2002.

- OS, Nicole A.N.M Van; "Osmanlı Müslümanlarında Feminizm", **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası, Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2001.
- SOMEL; Selçuk Akşin; "Osmanlı Reform Çağında Osmanlıcılık Düşüncesi (1839-1913)", **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce-Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi,** c:1, İstanbul, İletişim Yayınları, 2001.
- TAŞKIRAN; Tezer ;**Cumhuriyet'in 50. Yılında Türk Kadın Hakları**, Ankara, Başbakanlık Basımevi, 1973.
- **TC. Devlet İstatistik Enstitüsü İstatistik Göstergeler 1923-2002**,Ankara, DİE Matbaası
- TEKELİ, Şirin "Türkiye'de Kadının Siyasal Hayattaki Yeri" , **Türk Toplumunda Kadın**, der: N. Abadan Unat, Türk Sosyal Bilimler Derneği, 1979.
- TOPRAK, Zafer; "Halk Fırkasında Önce Kurulan Parti: Kadınlar Halk Fırkası", **Tarih ve Toplum,** Mart 1988, sayı: 51.
- TOPRAK, Zafer; **İttihad-Terakki ve Cihan Harbi, Savaş Ekonomisi ve Türkiye'de Devletçilik (1914-1918),** İstanbul, Homer Kitabevi, 2003.
- TOPRAK, Zafer; "Osmanlı Kadınları Çalıştırma Cemiyeti: Kadın Askerler ve Milli Aile", **Tarih ve Toplum**, s.51, Mart 1998.
- TOPRAK, Zafer; "The Family, Feminism and The State During The Young Turk Period 1908-1918 ", **Varia Turcica,** 13(199).
- TOSKA, Zehra; "Cumhuriyet'in Kadın İdeali: Eşiği Aşanlar ve Aşmayanlar", **75 Yılda Kadınlar ve Erkekler**, der: Ayşe B. Hacımirazoğlu, İstanbul, Tarih Vakfı Yayınları, 1998.
- TUNAYA, Tarık Zafer; "1876 Kanun-i Esasi Ve Türkiye'de Anayasa Geleneği", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi,** c:1, İstanbul, İletişim Yayınları, 1985.
- UNAT, Nermin Abadan; "Toplumsal Değişme ve Türk Kadını", Türk Toplumunda Kadın, der: Nermin Abadan Unat, Türk Sosyal Bilimler Derneği, Ankara, 1979.
- ÜNÜVAR, Kerem; "İttihatçılıktan Kemalizme, İhya'dan İnşa'ya,", **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce-Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi,** c:1, İstanbul, İletişim Yayınları, 2001.
- ZİHNİOĞLU, Yaprak; **Kadınsız İnkılap**, İstanbul, Metis Yayınları, 2003.